

Στον τόπο της διακοπής και της συνέχειας του βίου. Εκδοχές της ποίησης του νεκροταφείου στον 19^ο αιώνα

Θάλεια Ιερωνυμάκη*

«Graveyard poetry»: «Ποίηση του νεκροταφείου», «ποίηση της νύχτας και των τάφων», «ταφική» ή «ταφολογική ποίηση», όπως κι αν αποδώσουμε τον όρο είναι σαφές ότι το κύριο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης ποιητικής εκδοχής είναι ο τόπος όπου τοποθετείται το ποιητικό υποκείμενο. Η ποίηση του νεκροταφείου δεν μπορεί παρά να αποτελεί μια μορφή ελεγειακής ποίησης, ο χωρικός προσδιορισμός της ωστόσο, συχνά συνοδευόμενος από έναν χρονικό προσδιορισμό (ο χρόνος τέτοιων ποιημάτων είναι συνήθως νυχτερινός), διαφοροποιεί, οριοθετώντας, τη συγκεκριμένη ποιητική εκδοχή από την ελεγεία, ανεξάρτητη από χωρικούς προσδιορισμούς, αν και συχνά τους προϋποθέτει. Παράλληλα, η ίδια αυτή χωρική σταθερότητα προσεγγίζει την ποίηση του νεκροταφείου στο επιτύμβιο επίγραμμα παρότι ο τρόπος εκφοράς, αλλά και τα μορφικά χαρακτηριστικά της την απομακρύνουν από αυτό. Κοινά στοιχεία παρουσιάζει επίσης με τους επικήδειους λόγους, τόσο από την άποψη ότι αρκετά ποιήματα εκκινούν από τον θάνατο ενός προσδιορισμένου προσώπου, όσο και γιατί ο στόχος μοιάζει να είναι κοινός: Όπως οι επικήδειοι λόγοι, και η ποίηση του νεκροταφείου έχει συχνά διδακτική και παρηγορητική στόχευση ενισχύοντας την αναγκαιότητα της ετοιμότητας απέναντι στον θάνατο και προσφέροντας βεβαιότητες σωτηρίας και μελλοντικής ένωσης.¹

Προσδιορισμένος χώρος και χρόνος (νεκροταφείο και νύχτα), μοναξιά και απόγνωση συνθέτουν το σκηνικό. Η ενδοσκόπηση και η στοχαστική διάθεση, επακόλουθο της θλίψης για συγκεκριμένη απώλεια ή αφετηρία του προβληματισμού για την ίδια την ανθρώπινη θνητότητα και το επέκεινα του τάφου, αποτελούν προσδιοριστικά χαρακτηριστικά της ποίησης του νεκροταφείου. Ουσιαστική και ευδιάκριτη είναι η προσπάθεια του ίδιου του ποιητικού λόγου να υπερβεί το γεγονός του θανάτου, να λειτουργήσει ως αντίρροπη δύναμη, ταυτιζόμενος εντέλει καταφατικά με τη ζωή.

Η λογοτεχνία του νεκροταφείου ήκμασε στην Ευρώπη τον 18^ο και επιβίωσε έως τον ύστερο 19^ο αιώνα, στην πεζογραφία ως πτυχή του φανταστικού και του γοθικού μυθιστορήματος και στην ποίηση ως ιδιαίτερη ποιητική εκδοχή με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα το ποίημα του Thomas Parnell «Night-Piece of Death», τις *Νύχτες* του Edward Young, το ποίημα «The Grave» του Robert Blair, αλλά κυρίως το «Elegy Written in a Country Churchyard» του Thomas Gray και τους *Τάφους* του Ούγκο Φώσκολο.² στην Ελλάδα

* Θάλεια Ιερωνυμάκη, Dr. Νεοελληνικής Φιλολογίας, thaliero@hotmail.com

¹ Βλ. σχετικά (Van Leeuwen, 353-372)

² (Abrams ⁵2009, 396)

διαμόρφωσε και παρείχε έναν προνομιακό χώρο σε ταραγμένες ποιητικές συνειδήσεις στον 19^ο αιώνα, ενώ από τον Κωστή Παλαμά (*Ο Τάφος*) και τον Κ. Π. Καβάφη (λ.χ. «*Εν τω κοιμητηρίω*», «*Ευρίωνος τάφος*», «*Εν τω μηνί Αθύρ*»), έως τον Κ. Γ. Καρυωτάκη («*Τάφοι*») και τον Ρώμο Φιλύρα («*Νεκροταφείο φρενοκομείου*»), η πραγματική ή νοητή μεταφορά του υποκειμένου στον χώρο προσέφερε πολύπλευρες ποιητικές αναμετρήσεις με το μυστήριο του θανάτου.

Στην αφετηρία της η ποίηση του νεκροταφείου στην Ελλάδα αποτέλεσε ουσιαστικά μια πτυχή της ιδιότυπης ρομαντικής ποίησης. Η διάχυτη στην ποίηση του αθηναϊκού κυρίως Ρομαντισμού ελεγειακή διάθεση περιπλανήθηκε και στα κοιμητήρια και βρήκε καταφύγιο, εύλογα, και σε ταφολογικά ποιήματα. Η ελεγειακή διάθεση αποτυπώθηκε στα πρώτα προρομαντικά νεοελληνικά ποιήματα, συνδυασμένη όμως με τη διαφωτιστική πρόθεση ωφέλειας του αναγνωστικού κοινού, προκύπτουσα από ένα διαρκές *memento mori*. Στα επηρεασμένα από τις *Νύχτες* του Young *Ποιήματα* του Γεωργίου Σακελλάριου ωστόσο ο χώρος του νεκροταφείου απουσιάζει, όπως στην πραγματικότητα απουσιάζει και από τις *Νύχτες*, αφού οι σκέψεις για τον θάνατο που επιπολάζουν στο συγκεκριμένο ποιητικό σύνθεμα δεν είναι συνδεδεμένες με το νεκροταφείο.³ Ωστόσο όταν κάνουμε λόγο για την ποίηση του νεκροταφείου οφείλουμε να παρακολουθήσουμε όσα ποιήματα διαδραματίζονται στο προσδιορισμένο σκηνικό του κοιμητηρίου, και να μην προσμετρήσουμε τα ελεγειακά ποιήματα που απλώς κάνουν αναφορά στον τάφο ενός νεκρού, χωρίς ο χώρος να διαδραματίζει σε αυτά ιδιαίτερο ρόλο.

Έτσι, το (δημοσιευμένο) ποίημα όπου ουσιαστικά θεμελιώνεται η νεοελληνική ταφολογική ποίηση μπορεί να θεωρηθεί η ωδή του Κάλβου «*Εις θάνατον*».⁴ Ο χώρος και ο χρόνος δράσης του ποιήματος, όπως και οι εικόνες που γεννούν «*το δέος και την φρίκη*»,⁵ αλλά και η «*τυπική χριστιανική σκηνογραφία (α' -στ': ο ναός, το μνήμα και τα κόλλυβα)*»,⁶ αντλούνται από την ευρωπαϊκή ταφολογική ποίηση,⁷ και οι αναφορές σε θεολογικά ζητήματα θα μπορούσαν να συσχετιστούν με αυτήν.⁸ Ακόμη και πικρές γνωμολογικές διατυπώσεις,

³ (Van Tieghem 1930, 31-32)

⁴ Βλ. (Δημαράς 1985, 103-111). Η Αθηνά Γεωργαντά εντάσσει τη συγκεκριμένη ωδή στο πλαίσιο της ποίησης των τάφων, θεωρεί ωστόσο ότι διαφοροποιείται από αυτό καθώς «*θεμελιώνεται στη ρομαντική αισθητική του χριστιανικού θαύματος*» (Γεωργαντά 2011, 297).

⁵ (Δημαράς 1985, 104)

⁶ (Δάλλας 1999, 120)

⁷ Για τη σύνδεση της ωδής με το προρομαντικό κλίμα (Δημαράς 1985, 76-115 και Κασίνης 1995, 96-105). Για το προρομαντικό κλίμα γενικά (Δημαράς 1985, 43-59).

⁸ Για τη σχέση θεολογίας και αισθητικής στον 19^ο αιώνα και την αποτύπωσή της στην ταφολογική ποίηση (Parisot 2013, 19-50). Στην ωδή του Κάλβου, ο Δάλλας παρατηρεί ότι κάποιες στροφές είναι σαν «*μάθημα δογματικής θεολογίας (κα', λε': ο θεός, ο προορισμός του ανθρώπου, η τύχη της ψυχής, η αρετή)*» (Δάλλας 1999, 120), ενώ ο Κώστας Στεργιόπουλος κάνει λόγο για «*θεολογική πραγματεία*» (Στεργιόπουλος³2003, 19).

όπως στους στίχους «Μία και μόνη είναι/ η οδός, και εις τον τάφον/ φέρνει»⁹ απηχούν, μεταξύ άλλων, ανάλογες προρομαντικές αντιλήψεις και εν προκειμένω τον εμβληματικό στίχο του Gray «The paths of glory lead but to the grave».¹⁰

Η φασματική εμφάνιση της νεκρής μητέρας στην ωδή διαταράσσει τον συναισθηματικό κόσμο και την αφήγηση του υποκειμένου, αλλά ο παραμυθητικός λόγος της αναπροσανατολίζει τη σκέψη του από τη διερεύνηση του μυστηρίου του θανάτου στη συμφιλίωση με αυτόν με την καθοριστική συμβολή της ποίησης:

*Πού είναι τα ρόδα; Φέρετε
στεφάνους αμαράντους·
την λύραν δότε· υμνήσατε·
ο φοβερός εχθρός
έγινε φίλος.¹¹*

Η συμφιλίωση με τον θάνατο («ο φοβερός εχθρός/ έγινε φίλος») οδηγεί στην αναζήτηση της αλήθειας και της αρετής, «θεμέλιο πολιτικής μνήμης», όπως ακριβώς και στους *Τάφους* του Φώσκολο.¹²

Το παράδειγμα των *Τάφων* του Φώσκολο διαπερνά την ίδια εποχή και την ποίηση του Σολωμού, όχι όμως στα ποιήματα «Τα δύο αδέρφια», η «Τρελή μάνα» και το «Όραμα του Λάμπρου»,¹³ αλλά στο *Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον. Ποίημα λυρικό*. Και ενώ στα νεανικά «τραγούδια» ο χώρος του νεκροταφείου λειτουργεί ως σκηνικό αναπόσπαστο από την ιστορία, και από την άλλη στο «Όραμα του Λάμπρου» συμβάλλει σημαντικά στην ανάδειξη του τρομώδους υψηλού,¹⁴ στο *Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον. Ποίημα λυρικό* η νυχτερινή σκηνοθεσία γίνεται η αφετηρία για τη συνειδητοποίηση της πολιτικής αρετής που οδηγεί στην ελευθερία. Ενδεχομένως για τον λόγο αυτό, για την ανάδειξη δηλαδή της απόφασης του Μπάιρον έπειτα από τον στοχασμό του εμπρός στον τάφο του Μπότσαρη, σημειώνει ο Σολωμός την ανάγκη αποφυγής του ελεγειακού τόνου στα *Α.Ε.* στο απόσπασμα με το οποίο εισάγεται η νυχτερινή ταφολογική σκηνή¹⁵:

*Όταν στις νυχτός τα βάθη
Τα πάντα όλα σιωπούν,
Και εις τον άνθρωπο τα πάθη,
Πούναι ανίκητα, αγρυπνούν,*

⁹ (Κάλβος 1988, 45)

¹⁰ Η σχέση της ωδής με την προρομαντική ταφολογική ποίηση δεν οδηγεί βέβαια στον ρομαντικό προσανατολισμό ούτε της ωδής ούτε της ποίησης του Κάλβου γενικότερα, αφού πρόκειται για μια παράδοση με αφετηρία στον 17^ο αιώνα. Βλ. χαρακτηριστικά (Τζιόβας 1987, 151-193).

¹¹ (Κάλβος 1988, 48)

¹² Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Αρβανιτάκης για τους *Τάφους* του Φώσκολο «η παραδειγματική-παιδαγωγική λειτουργία των τάφων, απομακρυσμένη πια από τη θανατομανία και τη θρησκευτική μέγγενη, λογίζεται ως εργαλείο ενάντια στη λήθη, ως *θεμέλιο πολιτικής μνήμης* σε μία διαδικασία που η *έτσι κερδισμένη μνήμη ταυτίζεται με την αρετή*· αφού κι εκεί η ανθρώπινη, μάλιστα η πολιτική, αρετή είναι σπέρμα της ελεύθερης ατομικής επιλογής: μιας επιλογής που συντελείται μέσα σε ένα Σύμπαν στο οποίο ο άνθρωπος κερδίζει βήμα το βήμα τον λόγο της εκκοσμικευμένης ιστορίας· της συνειδησής του»: (Αρβανιτάκης 2012, 179-180· βλ. και: Van Tieghem 1930, 193-194).

¹³ Στον συσχετισμό των συγκεκριμένων κειμένων με την ποίηση του νεκροταφείου προβαίνει και η (Γεωργαντά 2011, 312).

¹⁴ Βλ. (Σολωμός ⁶1993, 166-183 και 187-192).

¹⁵ Για τη χρονολόγηση των χειρογράφων και τις επεξεργασίες του ποιήματος στα *Α.Ε.* βλ. αναλυτικά: (Τικτοπούλου 2003, 16-351· βλ. και Ιερωνυμάκη 2005, 171-185).

*Και γυρμένοι εις το πλευρό τους
Οι στρατιώτες του Χριστού
Μύρια βλέπουν στ' όνειρό τους
Ξεψυχίσματα του εχθρού·*

*Αυτός άγρυπνος στενάζει,
Και εις την πλάκα την πικρή
Που τον Μπότσαρη σκεπάζει
Για πολλή ώρα αργοπορεί.¹⁶*

Η τριτοπρόσωπη εκφορά επιτρέπει τη χρήση αποστροφής και τη διατύπωση ερωτημάτων στον εξυμνούμενο Μπαίρον εκ μέρους του ποιητικού υποκειμένου:

*Πες μου, Ανδρείε, τι μελετούνε
Οι γενναίοι σου στοχασμοί,
Που πολλήώρα αργοπορούνε
Εις του Μάρκου την ταφή;*

*Σκιάζεσαι ίσως μη χουμήσουν
Ξάφνου οι Τούρκοι το πρωί,
Και το στράτευμα νικήσουν
Που έχει ανίκητον ορμή;*

*Σκιάζεσαι τους Βασιλιάδες
Που έχουν Ένωσιν Ιερή,
Μη φερθούνε ωσάν Πασάδες
Στον Μαχμούτ εμπιστευτοί;*

*Η σου λέει στα σπλάχνα η φύσις
Μ' ένα κίνημα κρυφό:
“Την Ελλάδα θε ν' αφήσης
Για να πας στον Ουρανό”;¹⁷*

Η αλληλουχία των ερωτημάτων είναι λειτουργική ως προς τη δομή του ποιήματος (η σκηνή στον τάφο του Μπότσαρη γίνεται η αφετηρία για την αφήγηση της δράσης και εν συνεχεία του θανάτου του Μπαίρον)· παράλληλα, συμπυκνώνει τα βασικά ζητήματα της ταφολογικής ποίησης από τους *Τάφους* του Φώσκολο και έπειτα, όπως ο Σολωμός τα αντιλαμβάνεται και τα αναλύει στο «Elogio di Ugo Foscolo»:¹⁸ προσωπική αρετή ως υπαρξιακό αίτημα και συνειδητή επιλογή, αντίδοτο στη λήθη του θανάτου, αλλά και πολιτικός χαρακτήρας αυτής.

Η στοχαστικότητα μπροστά στον τάφο, με απότοκο την αναζήτηση ή την προσδοκία της ελευθερίας, παρατηρείται και στη μετεπαναστατική ποίηση ως ένα από τα χαρακτηριστικά της νυχτερινής ταφολογίας. Στην ποιητική συλλογή *Η κιθάρα* του Παναγιώτη Σούτσου αποτυπώνονται ποικίλες πτυχές της. Κάποια ποιήματα επικεντρώνονται στην απώλεια προσφιλούς προσώπου και στον πόνο του υποκειμένου,¹⁹ άλλα όμως

¹⁶ (Σολωμός ⁶1993, 120)

¹⁷ Βλ.: *ό.π.*, 121-122.

¹⁸ Βλ.: (Σολωμός ⁵1998, 185-207 και Σολωμός ³1991, 84-89).

¹⁹ Στον πόνο του υποκειμένου και των οικείων της νεκρής επικεντρώνεται το αυτόνομο δημοσιευμένο (αμιγώς ελεγειακό) ποίημα του Παν. Σούτσου, *Δάκρυ φίλου εις τον τάφον Λουίζης Καντακουζηνής. Ελεγείον*. Παρά τον

προεκτείνονται ως τον γενικό προβληματισμό για τη ματαιότητα της ζωής και την κατίσχυση του θανάτου, με μοναδικό αντιστάθμισμα την προσδοκία εθνικής ελευθερίας. Η διάκριση αυτή αντιστοιχεί στον διαχωρισμό των ελεγειακής φόρτισης ποιημάτων από τα ποιήματα μεταφυσικών προβληματισμών και εθνικών προσδοκιών. Οι δύο αυτές κατηγορίες, συνυπάρχουσες –και ορισμένες φορές αλληλοεπικαλυπτόμενες– σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, δεν είναι ανεξάρτητες από τα δύο χαρακτηριστικά ποιήματα του νεκροταφείου, τις *Νύχτες* του Young και τους *Τάφους* του Φώσκολο αντιστοίχως.²⁰

Χαρακτηριστικό της πρώτης κατηγορίας είναι το ποίημα «Ολίγοι μου λόγοι εις τον τάφον της»: ο τίτλος του και μόνον αποκαλύπτει την αιτία της απελπισίας και της μελαγχολίας του υποκειμένου, η νοητική κατάσταση του οποίου είναι ανάλογη με τη συσκότιση του χώρου: «Ως η μαύρη αυτή πάχη, την κοιλάδα ήτις κρύπτει,/ Νυξ τοιαύτη και τον νουν μου σκοτεινή περικαλύπτει».²¹ Η έλλειψη προσδοκιών στην επίγεια και τη μεταθανάτια ζωή μοιάζει να αποτελεί την προοδευτική συνειδητοποίηση της ταφικής περιπλάνησης του Σούτσου· η αφετηρία της ανάγεται στα 1828, στη γαλλική «Ode prononcée sur le tombeau de la jeune Rhalou»,²² πρόπλασμα των νυχτερινών περιπλανήσεων του *Οδοιπόρου*. Διέξοδο στο απελπιστικό παρόν, άμεσα αντιδιαστέλλομενο στην προ του θανάτου ευδαιμονία της νεανικής ηλικίας, έδωσε στο γαλλικό ποίημα ο μοναστικός βίος, γεγονός βάσει του οποίου θα μπορούσε να συσχετισθεί η καθόλα ρομαντική ωδή του Σούτσου με τις θεολογικές αναζητήσεις της προρομαντικής ταφολογικής ποίησης.

Στα ταφολογικά, ρομαντικά, ποιήματα της *Κιθάρας* όμως ο ίδιος ο χώρος του νεκροταφείου γίνεται το καταφύγιο ενός άτυχου υποκειμένου, το λιμάνι ενός ναυαγήσαντος, όπως εκφράζεται στο ποίημα «Η εκκλησία»:

*Αν πους εδώ συγγενικός τα ίχνη του ζητήση,
“Τι έγεινεν ο ποιητής” κανείς αν ερωτήση,*

τίτλο του, χώρος εκτύλιξης του ποιήματος δεν είναι το νεκροταφείο, ενώ η αναφορά στον τάφο είναι μεταφορική, όπως προκύπτει από την τελευταία στροφή του ποιήματος: «Ως νεκροταφείου κώδων, τάφου χύνω μελωδίας,/ Και υψούνται οι ψαλμοί μου/ Εις τας θείας σου Λουϊζα κ’ αιθερίους κατοικίας,/ Ως θυμίαμα λιβάνου ευωδίας νεκρωσίμου» (Σούτσος 1835α, 5).

²⁰ Χαρακτηριστικές είναι και οι μεταφραστικές επιλογές. Έως το μέσον του αιώνα, το κατεξοχήν ταφολογικό ποίημα, το «Elegy Written in a Country Churchyard» του Gray, δεν έχει ιδιαίτερη μεταφραστική απήχηση. Οι μεταφράσεις των φωσκολικών *Τάφων* προέρχονται κυρίως από τον επανησιακό χώρο, ενώ οι μεταφραστικές επιλογές στρέφονται περισσότερο στις *Νύχτες* του Young (ήδη από το 1835 δημοσιεύεται αυτόνομη μετάφραση ([Παναζής] 1835) από τη γαλλική μετάφραση του *Le Tourneur* που έχει εντείνει τη μελαγχολία του κειμένου (Van Tieghem 1930, 56)). Η σύνδεση της νυχτερινής ταφολογίας, αλλά ακόμη και της ελεγειακής διάθεσης με τις *Νύχτες* εκφράζεται και παρακειμενικά, όπως στον πρόλογο της ενότητας «Εντάφια χαιρετίσματα» της συλλογής *Σκιαί και σπινθήρες* (που περιλαμβάνει αρκετά ταφολογικά ποιήματα) του Παναγιώτη Συνοδινού, αφιερωμένου στην ψυχή του ποιητικού υποκειμένου εκ μέρους της σάρκας του: «πας τριγμός οστέων ή φρυγάνων έσεται εις την πονεμένην Σου φαντασίαν ο Ιεζεκιήλιος ήχος της σκαπάνης του Γιούγγ· μετ’ εκείνου επισκέπτου τον άλλον Κόσμον και μετά του τυμβορύχου των ποιητών θρήνηι πλησίον του Θεού του Μαρτυρίου και της Αγάπης τας ατυχίας της ανθρωπότητας» (Συνοδινός 1863, 139).

²¹ (Σούτσος 1835β, 126)

²² (Soutsos 1828, 48-54). Για τις γαλλικές ωδές του Σούτσου βλ. αναλυτικά (Ιερωνυμάκη 2005, 239-247).

*Ας τον ειπή ο ιερεύς της εκκλησίας ταύτης,
λιμένα ήρπε εδώ γλυκύν ο ναυαγήσας ναύτης.²³*

Δεν είναι τυχαίο ότι στη μελλονική προβολή του ίδιου του θανάτου του, ο τάφος γίνεται το σήμα της ποιητικής ιδιότητας και των ιδανικών του ποιητή:

*Ενταύθα κείται υπ' αυτόν τον ένα της γης πήχυν
Αγνώριστος τις ποιητής στην δόξαν κι εις την τύχην·
Αμαρτωλήν και ασθενή καρδίαν είχεν ίσως,
πλην δεν εγνώρισε ποτέ τον φθόνον και το μίσος.
Από την πλέον τρυφεράν κι αθώαν ηλικίαν
Αγνόν συνέλαβ' έρωτα προς την Ελευθερίαν,
Και εις την γην να την ιδή οπόταν απελπίσθη,
Εστράφη προς τον ουρανόν, κ' εκεί ελιμενίσθη.²⁴*

Ο έρωτας «προς την Ελευθερίαν», βασική παράμετρος της ποίησης του Σούτσου, εισχωρεί και σε άλλα ταφολογικά ποιήματα, όπως είναι το ποίημα του Ιωάννη Βλασόπουλου *Ο Τάφος της ερωμένης μου ή αι μελαγχολικάι μου αναμνήσεις*, το οποίο ολοκληρώνεται με την προσδοκία της εθνικής απελευθέρωσης:

*Και συ ω νύκτας οφθαλμέ του τάφου μου μη χύνης
το φως σου το γλυκύτατον που τους θνητούς ευφραίνει
αν δεν ακούσης να σου πω μετά χαράς κι οδύνης,
ελευθερώθη η πατρίς ο έρωσ τώρα μένει.²⁵*

Παρά το ρομαντικό θέμα του παρεμποδισμένου από τον θάνατο έρωτα, τις τύψεις του υποκειμένου για τη συμπεριφορά του προς την αγαπημένη ενόσω εκείνη ήταν ζωντανή, την οδύνη του για το θάνατό της και την αδιέξοδη απελπισία του, επιτεινόμενη από τον ίδιο τον χώρο του κοιμητηρίου, στο τέλος αναδύεται η ελπίδα της εθνικής ελευθερίας. Η συμμετοχή του υποκειμένου στον αγώνα για εθνική ελευθερία είναι ικανή να υπερκεράσει τον ατομικό πόνο, οδηγώντας στην εκπλήρωση του εθνικού σκοπού ακόμη και με την αυτοθυσία μέσω της οποίας το υποκείμενο μπορεί να ξανασυναντήσει –μετά θάνατον– την αγαπημένη του, όπως υπονοείται στο τέλος του ποιήματος «Ο Κλαίων Εραστής επί του τάφου αποθανούσης ερωμένης» του Εμ. Χ. Γεωργίου:

*Ναι! τα πάντα θ' αλλοιώσουν! ... πλην!! ... τι ταραχαί; ...
τι κρότοι; ...
Τι κυμβάλων; Τι παιάνων; Τι σαλπύγκων ήχοι! βρόντοι!!
Τι κυμάτων βλέπω δάδας τον αιθέρα να φλογίζουν
Τι συμπληκτισμός σιδήρων;
Τι βεζούβιοι εκρήξεις και βροντήματα κρατήρων
ς' τον ορίζοντα βομβίζουν;
Ω! εμπρός μου... να!! την βλέπω! η Πατρίς μου κινδυνεύει!!
να!! ... με τον εχθρόν παλεύει!!
Ω! εκεί κ' εγώ ας τρέξω! ω! εκεί ας πεταχθώ,*

²³ (Σούτσος 1835β, 135)

²⁴ Βλ.: ό.π., 136.

²⁵ (Βλασόπουλος 1840, 14)

*Ω μαζή της ανεθράφην! ω! μαζή της ας χαθώ!
Κι αν χαθώ, κι αν αποθάνω,
ΧΑΡΕ!! ΕΡΩΤΑ!! καθείστε εις τα στήθη μου επάνω!! ...²⁶*

Σε άλλα ποιήματα ωστόσο τα υπαρξιακά ερωτήματα και οι μεταφυσικές ανησυχίες παραγκωνίζουν τις εθνικές²⁷ και το ατομικό δράμα συμφύεται με την πανανθρώπινη μοίρα. Η ισότητα απέναντι στον θάνατο, λύτρωση από τις αδικίες του βίου, υπογραμμίζεται στο ποίημα του νεαρού (το 1839) Ιωάννη Καρασούτσα «Ο τάφος», όπως άλλωστε και η μετά θάνατον απελευθέρωση της ψυχής από το φθαρτό σώμα:

*Εις τον κόσμον τι φυλάττω;
Εις τον τάφον υποκάτω
Βασιλεύει η απλότης, κ' η ισότης, κ' η ειρήνη.
Εκεί, όταν η σελήνη
Λάμπ' επάνω του εδάφους,
Εξυπνούν από τους τάφους
Αι σκιαί των τεθνεώτων, και μαζή συνομιλούσι,
και της άνωθεν προνοίας την σοφίαν εξυμνούσι.
Ο χρυσός καθώς μετ' αλλου
Ποταπού σμιγείς μετάλλου,
Μετά την διάλυσίν του καθαρίζετ' αιφνηδίως·
Κ' η ψυχή μου παρομοίως,
Με το σώμα ενωμένη
Με τα πάθη του συμμένει
Πλην παθών, και δυστυχίας, και απεληψίας θύμα,
Την διάλυσιν ελπίζει των δεινών της εις το μνήμα.²⁸*

Στο ποίημα «Τα μνήματα» του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ήδη από το βυρωνικό μότο «Death is in the world», εξαγγέλλεται η παντοδυναμία και η κυριαρχία του θανάτου. Η χωροχρονική περιγραφή και η απεύθυνση στη Νύχτα ακολουθούνται από τη διατύπωση φιλοσοφικών ζητημάτων για το αναπόδραστο του θανάτου και την αδυσώπητη επέλευση του χρόνου:

*Εις μνήματα! Ω και το παν δεν είναι μέγα μνήμα;
Εις της νυκτός την σιωπήν η γη υπό το βήμα
Γογγίζει του θανάτου

Αχόρταγος τα τέκνα του ο χρόνος καταπίνει,
Η εις τον αιώνα ο αιών ενθύμημα αφήνει
Τα νεκροσάβανά του.²⁹*

²⁶ (Γεωργίου 1842)

²⁷ Το εθνικό ζήτημα βέβαια, είτε ως προσδοκία απελευθέρωσης, είτε ως αποτίμηση και καταξίωση των κατορθωμάτων των ένδοξων νεκρών διατρέχει την ταφολογική ποίηση σχεδόν έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Είναι ενδεικτικό το –προερχόμενο από τον επανασιακό χώρο, όπου το ζήτημα της εθνικής ελευθερίας είναι φλέγον– ποίημα του Παναγιώτη Πανά «Το φάντασμα του Α. Σαντριβίλη» (Πανάς 1855, 16-19). Εξίσου χαρακτηριστικά, αν και μεταγενέστερα, είναι τα ελεγειακά ποιήματα του Αχιλλέως Παράσχου όπου το υποκείμενο κατορθώνει με τη δύναμη της ποιητικής του ιδιότητας να συνομιλεί με τους νεκρούς και να τους αποδίδει τις αρμόζουσες τιμές. Βλ.: «Ελεγείον επί του τάφου του στρατηγού Αναστ. Μαυρομιχάλη», «Ελεγείον επί του τάφου του στρατηγού Μακρυγιάννη» (Παράσχος 1881, 245-252 και 253-257). Στην αποκατάσταση του νεκρού (παρά την ανηθικότητά του) προβαίνει το υποκείμενο και στο ποίημα «Τάφος προδότη»: ό.π., 83-86.

²⁸ (Καρασούτσα 1839, 31-32)

²⁹ (Ρίζος Ραγκαβής 1837, 254-255)

Η ιστορία παρουσιάζεται ως αλληλοδιαδοχή γενεών, ο θάνατος ως συνέχεια ενός μάταιου βίου, ενώ ακόμη και οι συμβουλές στον αναγνώστη έχουν τον χαρακτήρα της υπόμνησης του θανάτου.³⁰ Τη μοναδική παραφωνία στη θανατική συμφωνία προκαλεί η ποιητική λύρα, η πεποίθηση επιβίωσης της οποίας υπονοείται στο τέλος του ποιήματος:

*Εδώ κρημνών την λύραν μου εις κυπαρίσσους μαύρας·
Ας κλαίη όταν πνέεται από μελλούσας αύρας.
Από τους απογόνους μου
Δεν περιμένει έπαινον ή δάφνην Ελικώνος.
Ήτον πιστή μου σύντροφος· Όταν εθρήνονν μόνος,
εγλύκαινε τους πόνους μου.³¹*

Το νεκροταφείο δεν γίνεται μόνο το λίκνο μιας ανεμμάτιστης συνείδησης, αλλά και ένας προσφιλής τόπος έμπνευσης και ποιητικής δημιουργίας, όπως λ.χ. και στο χαρακτηριστικό ποίημα του Αλέξανδρου Κατακουζηνού «Ο ποιητής εις τα μνήματα» από τη συλλογή *Παίγνια ποιητικά* (1843). Τόσο στο συγκεκριμένο ποίημα όσο και στο ποίημα «Τα μνήματα», από την ίδια συλλογή, η νυκτερινή γαλήνη και η ηρεμία του νεκροταφείου διαταράσσονται από εικόνες μακάβριες και φωνές αποτροπιαστικές: Σκέλεθρα, συριγμοί, σκιές, ο προσωποποιημένος Χάρων «με φρικτήν, αιματηράν ρομφαίαν»³² στα «Μνήματα», ο μαυροντυμένος ποιητής που «περιπατεί και μειδιά, και το μειδιάμά του/ Είναι του Άδου σύμβολον και γέλωσ του θανάτου»³³ στο «Ο ποιητής εις τα μνήματα», συνθέτουν το τυπικό σκηνικό έμπνευσης για έναν ρομαντικό ποιητή· το μακάβριο αποκορύφωμα μιας τέτοιας σκηνοθεσίας θα βρούμε χρόνια αργότερα στο ποίημα του Αχιλλέως Παράσχου «Νεκρού παράπονον» όπου η νυχτερινή συνομιλία με τον νεκρό ποιητή Σπυρίδωνα Βασιλειάδη αφήνει τα ποιητικά ίχνη της στον ίδιο τον τάφο:

*Μου φάνη τότε σάβανο πως έγυρε στο χώμα,
Και στεναγμός ακούσθηκε, παράπονο και θρήνος,
Και του νεκρού μου άρπαξε η κρύα γη το σώμα,
Κ' εχάθηκε το σάβανο κ' εχάθηκε κ' εκείνος.
Και την αυγή, χλωμότερος απ' το χλωμό φεγγάρι,
Τους στίχους τούτους έγραψα στο κρύο του λιθάρι.³⁴*

Η ταύτιση του υποκειμένου με τον θάνατο είναι συνυφασμένη με τη διάχυτη στην ποίηση του αθηναϊκού Ρομαντισμού απαισιοδοξία που εκβάλλει συνήθως (και κυρίως από το μέσον του αιώνα) σε ποικίλα είδη ποιημάτων χωρίς τον απαραίτητο χωροχρονικό

³⁰ Όμως, η διέξοδος και η λύτρωση που απουσιάζει από τα «Μνήματα» δίδεται στο αμέσως επόμενο ποίημα της συλλογής με τον εμβληματικό τίτλο «Αθανασία» όπου διερευνάται η πνευματική υπόσταση και η μετά θάνατον επιβίωσή της. Βλ.: *ό.π.*, 263-272.

³¹ Βλ.: *ό.π.*, 262.

³² (Κατακουζηνός 1843, 53)

³³ Βλ.: *ό.π.*, 58.

³⁴ (Παράσχος 1881, 305). Συνομιλία με τη νεκρή υπάρχει και στο ποίημα «Ρεμβασμοί επί του τάφου της Μαρίας Πικέρνη το γένος Μωραϊτίνη» όπου το υποκείμενο βρίσκει καταφύγιο στον χώρο του νεκροταφείου αποφεύγοντας τη βακχική αποκριάτικη ατμόσφαιρα της πόλης. Βλ.: *ό.π.*, 334-347.

προσδιορισμό της νύχτας και του τάφου. Σε αρκετά ποιήματα το υποκείμενο μπορεί να βρίσκεται πλησίον του τάφου οποιαδήποτε χρονική στιγμή, ενώ ο πένθιμος παροξυσμός του μπορεί να επιχωριάζει οπουδήποτε.³⁵

Τη γενική μελαγχολική διάθεση θα επαναφέρει στο νεκροταφείο ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, τόσο στο εξομολογητικό ποίημα «Στιγμαί μελαγχολίας»,³⁶ όσο και στο «Ο φανός του κοιμητηρίου Αθηνών». Η περίοπτη θέση του φανού και η απεύθυνση σε αυτόν αναδεικνύουν τον νευραλγικό ρόλο του. Ο φανός βρίσκεται στο μεταίχμιο ζωής και θανάτου, φαινομενικά συνιστά μια αχτίδα ζωής σε έναν κόσμο όπου βασιλεύει ο θάνατος:

*Φανέ, φυλάσσω τους νεκρούς, τον θάνατον φωτίζων
Σε φως, ζωήν, τις έρριψεν εντός κοιμητηρίου;
Δεν είσαι ως μειδιάμα χείλος νεκρού στολίζον;
Σε βλέπουν οι υπνώττοντες κάτωθεν του φορείου;*

*Σχίζε το σκότος της νυκτός και, απειλών τους ζώντας,
Ρίπτε το φως σου όπου χους υπάρχει και σκοτία,
Μέτρει τους λίθους των νεκρών και τους αποθανόντας·
Ω! πόσοι είναι! φρικιά και τρέμει η καρδιά.³⁷*

Στην πραγματικότητα όμως ο φανός φωτίζει «διπλήν νέκρωσιν», του θανάτου και της λήθης. Ο θάνατος κατά τον Παπαρρηγόπουλο δεν είναι απλώς η διακοπή του βίου, αλλά η απουσία της ύπαρξης επισφραγισμένη με τη λήθη. «Θωπεύοντας» όμως τη λήθη, ο φανός την ακυρώνει αφού η ενθύμηση της λήθης φωτίζει το αντικείμενό της, τον αποθανόντα στη γενικότητά του, ως ανθρώπινη ύπαρξη. Το πεπρωμένο του φωτός του φανού και της ζωής του υποκειμένου παρουσιάζονται κοινά, το φως είναι θνησιγενές και η διάρκεια του βίου καθορισμένη. Σε αντίθεση με τον βίο, η ποίηση έχει τα εχέγγυα της αθανασίας και δύναται να εξοπλίσει το υποκείμενο, παρά τη δεδηλωμένη αδιαφορία του, με την ατάραχη στωικότητα απέναντι στον θάνατο:

*Ω φως, τι με παρατηρείς ως οφθαλμός θανάτου;
Δεν τον φοβούμαι· όρθιος προ του θανάτου βαίνω·
Δεν ψάλλω την ισχύν αυτού αιτών αθανασίαν,
Το φίλημά του το ψυχρόν ατάραχος προσμένω.
Τις την γαλήνην δεν ποθεί μετά την τρικυμίαν;³⁸*

Η αναμέτρηση του ποιητικού λόγου με τον θάνατο, ρητά διατυπωμένη ή υπαινισσόμενη, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των ταφολογικών ποιημάτων και είχε

³⁵ Αυτό συμβαίνει κυρίως όταν ο νεκρός είναι πρόσωπο που έχει διαδραματίσει ιστορικό ρόλο όπως συμβαίνει στο ποίημα «Εις τον τάφον του Λεωνίδου» του Κατακουζηνού, το οποίο στην πραγματικότητα απομακρύνεται ριζικά από την παράδοση των ποιημάτων του νεκροταφείου καθώς παρά τον τίτλο δεν υπάρχει πραγματική παρουσία του υποκειμένου παρά μόνο μια γενική εξύμνηση του αρχαίου ήρωα. Βλ.: (Κατακουζηνός 1846, 18-19).

³⁶ Βλ.: «Ναι, αγαπώ να σκέπτομαι εις των νεκρών την πόλιν-/ Παρά τους οίκους της συχνά διήλθον νύκτα όλην,/ Και ήκουσα φωνάς τινάς ηγούσας αλλοκότως,/ και με εφάνη στεναγμών και φιλημάτων κρότος»: (Παπαρρηγόπουλος 1867, 6).

³⁷ Βλ.: *ό.π.*, 50-51.

³⁸ Βλ.: *ό.π.*, 52.

διεξοδικά διερευνηθεί στο πιο εμβληματικό από αυτά, στα *Μνήματα* (1860) του Σπυριδώνος Μελισσηνού (όχι τυχαία προερχόμενο από τον επτανησιακό χώρο). Πηγή έμπνευσης του υποκειμένου είναι οι τάφοι:

*Εγώ 'ς τα μνήματα έρχομαι σαν έρημος διαβάτης
Και θέλω από την κόνη σας και από τα κόκκαλά σας
Ανίσως κ' είναι δυνατό λίγη ζωή να λάβω,
Να τραγουδήσω μια στιγμή να σας παρηγορήσω,
Αν έχουνε παρηγοριά τα λόγια, ω πεθαμένοι,
Αν τα τραγούδια λυόνουνε το πάγος του θανάτου
Και με την αρμονία τους τα μνήματα ζεσταίνουν.³⁹*

Η οφειλόμενη στο ανεξερεύνητο του θανάτου υποθετική διατύπωση («αν») δεν απονεκρώνει τη δύναμη του ποιητικού λόγου, αντίθετα καθιστά το εγχείρημά της πιο απαιτητικό. Το ποιητικό εγχείρημα ορίζεται με σημείο αναφοράς τους *Τάφους* του Φώσκολο, ποίημα που κατόρθωσε αν όχι να αναστήσει τους νεκρούς, τουλάχιστον να αφυπνίσει τους ζώντες:

*Γλυκό ήταν το τραγούδι του τους ζωντανούς ζυπνάει,
Και ακούσανε την κλάψα του και το παράπονό του
Και τον Παρίνη χαιρετούν Ανατολή και Δύση.
Κι ευθύς παρηγορήθηκε της Ζάκυνθος τ' αηδόνη.⁴⁰*

Κινητήρια δύναμη για την ενεργοποίηση των δυνατοτήτων της ποίησης είναι ο πόθος, με την έννοια της προσήλωσης· μετατρέπόμενος σε λόγο μπορεί να αναμετρηθεί με τον θάνατο επιτυχάνοντας τη φασματική εμφάνιση του ίδιου του νεκρού, εν προκειμένω του Σολωμού, ο παραμελημένος τάφος του οποίου άλλωστε αποτέλεσε την αφετηρία του ποιήματος:

*Μα τώρα ο πόθος ο θερμός, που την βοή κλουθάει
Όπου άφησε το πέραςμα της φτεροτής παρθένας,
Σα νάχε τόση δύναμη που να περνά τους τάφους
Και να τους δίδη απ' την ψυχή, που μας φλογίζει, μέρος,
Τον Ποιητήν μας ζύπνισεν από το πλάγιασμά του
Και φαίνεται όλος σοβαρός ως ήτανε τες μέρες
Όπου με χείλι αρμονικό ς' τα σπλάγχνα μου μιλούσε
'Σ τον ίσκιό που μας έδιναν τα δένδρα της πλατείας,
'Σ την Ήπειρό μας ζάγναντα, που εκύτταζεν εκείνος
Κι εγώ είχα πάθος μυστικό κ' είχα τα μάτια κάτω.
Για δες τον πως περιπατεί και μέσα 'ς τα κρυφά του
Ίσως να βλέπει ζωντανή την ματωμένη Ελλάδα
Ν' ανοίγη τες αγκάλες της τα τέκνα να μαζώξη
Να τ' αγκαλιάση τρεις φορές και τρεις να τα ευλογήση.
Ευλογημένη τρεις φορές όποια ψυχή κυττάζει
Το βλέμμα της πατρίδος της κ' εκεί μόνον ελπίζει!⁴¹*

³⁹ (Μελισσηνός 1860, 8)

⁴⁰ Βλ.: *ό.π.*, 11-12.

⁴¹ Βλ.: *ό.π.*, 21.

Δια του Σολωμού εκφράζονται οράματα εθνικής ελευθερίας, προς τα οποία το παράδειγμα της Ιταλίας μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά. Το ποίημα έτσι συνθέτει, κατά τον τρόπο του Φώσκολο, την πολιτική στόχευση με τον υπαρξιακό προβληματισμό, ενώ παράλληλα αναδεικνύει την ίδια την ποίηση του Σολωμού όχι μόνο με αναφορές σε έργα του, αλλά και με αυτούσια παράθεση σολωμικών στίχων, μετασχηματιζόμενο σε ένα σολωμικό διακείμενο που συντίθεται (και επί της ουσίας αποτιμά θετικά) με τα πρώτα (σολωμικά) δείγματα της νεοελληνικής ταφολογικής ποίησης.

Οι διακειμενικές αναφορές δεν είναι βέβαια συχνές σε άλλα ανάλογα ποιήματα, ο αυτοαναφορικός χαρακτήρας ωστόσο αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ποίησης του νεκροταφείου, όπως και η αναμέτρηση του υποκειμένου με τον χρόνο. Η παρατηρούμενη σε όλα σχεδόν τα νεοελληνικά ταφολογικά ποιήματα προβολή στο μέλλον και στον προσίδιο θάνατο στην πραγματικότητα είναι μια προσπάθεια συμπύκνωσης του χρόνου (του παρελθόντος των τεθνεώτων και του μέλλοντος νεκρού εαυτού), μια συμπύκνωση στην παροντική στιγμή του ποιητικού λόγου, άπαξ εκφερόμενου, αλλά αενάως παρόντος. Και αν ο τάφος είναι το έμβλημα, η υλική εικονιστική παράσταση του θανάτου, η επισφράγιση της διακοπής του βίου και της θνητότητας, η ποίηση των τάφων είναι η κατάφαση στον θάνατο, εμπνεόμενη από αυτόν, και η ταυτόχρονη άρνησή του, το άυλο μήνυμα ως μνήμη, διαρκώς διαφεύγουσα από τον τόπο και τον χρόνο, μολονότι αναπόσπαστη από ορισμένο τόπο και χρόνο. Και παρότι το θέμα του θανάτου είναι κοινό σε άλλα είδη ποιημάτων, όπως το επιτύμβιο επίγραμμα ή το ελεγειακό ποίημα, η ποίηση του νεκροταφείου –που δεν αποτελεί ιδιαίτερο ποιητικό είδος– ομοιάζει, αλλά δεν συμπίπτει με αυτά: Τα πρώτα αποσκοπούν στη διαίωνιση της μνήμης ενός ορισμένου νεκρού· στην ποίηση του νεκροταφείου όμως τα ατομικά χαρακτηριστικά αποχρωματίζονται, οι νεκροί εξισώνονται και πάνω στην απόσβεση του ατομικού λαξεύεται το ανθρώπινο πεπρωμένο. Από την άλλη όμως η ποίηση δεν είναι εκ προοιμίου επαρκής για την υπερνίκηση του θανάτου. Σε πολλά νεοελληνικά ταφολογικά ποιήματα συνδυάζεται με μια προσωπική, πολιτική αρετή, προϋπόθεση της ελευθερίας· η αρετή δεν ακυρώνει τον θάνατο, μπορεί εντούτοις να νοηματοδοτήσει τη ζωή, μετριάζοντας τη ματαιότητά της και να καταξιώσει την ποίηση που την πραγματεύεται.

Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Βλασόπουλος, Ιωάννης: *Ο τάφος της ερωμένης μου. Ή αι μελαγχολικά μου αναμνήσεις*.
Ερμούπολη: Τυπογραφείο Ο Ανεξάρτητος 1840.

Γεωργίου, Εμ. Χ.: «Ο Κλαίων Εραστής επί του τάφου αποθανούσης ερωμένης». Εφ. *Αθηνά* 937 (25/07/1842).

Κάλβος, Ανδρέας: *Ανδρέα Κάλβου Ωδαί*, κριτική έκδοση Filippo Maria Pontani –εισαγωγή: Κ. Θ. Δημαράς –Γλωσσάριο: Anna Gentilini. Αθήνα: Ίκαρος 1988.

- Καρασούτσας, Ιωάννης: *Η Λύρα ήτοι Συλλογή λυρικών τινών ποιημάτων*. Ερμούπολη: Τυπογραφείο Γ. Πολυμέρη 1839.
- Κατακουζηνός, Αλέξανδρος: *Παίγνια ποιητικά*. Βιέννη: Τυπογραφείο Αντ. Βείγκου 1843.
- Κατακουζηνός, Αλέξανδρος: *Παίγνια ποιητικά. Μέρος Δεύτερον*. Αθήνα: Τυπογραφείο Γ. Βλασσαρίδου 1846.
- Μελισσηνός, Σπυρίδων: *Τα μνήματα. Έπος*. Κέρκυρα: Τυπογραφείο Ερμής 1860.
- Πανάς, Παναγιώτης Χ.: *Τα πρώτα μου προς την ποίησιν βήματα. Ήτοι άσματα διάφορα*. Κεφαλονιά: Τυπογραφείο «Η Κεφαλληνία» 1855.
- [Πανταζής, Δ.]: *Του Γιουγγ Η Ναρκισσία. Χαρακτήρ του θανάτου. Ωφέλεια της Νυκτός και της μοναξιάς. Θλίψις και δυστυχία. Νυκτερινά ποιήματα. Μετάφρασις κατά την Γαλλικήν του Λετουρνέρου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Αδελφών Αγγελίδη 1835.
- Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος: *Ποιήσεις*. Αθήνα: Τυπογραφείο Ν. Πάσσαρη 1867.
- Παράσχος, Αχιλλεύς: *Ποιήματα. Τόμος Δεύτερος*. Αθήνα: Τυπογραφείο Κορομηλά 1881.
- Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος: *Διάφορα ποιήματα*. Αθήνα: Τυπογραφείο Ανδρέα Κορομηλά 1837.
- Σολωμός, Διονύσιος: *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα Τόμος Δεύτερος. Παράρτημα Ιταλικά (Ποιήματα και Πεζά)*, μετάφραση: Λ. Πολίτης –Ν. Γ. Πολίτης. Αθήνα: Ίκαρος ³1991 (¹1960).
- Σολωμός, Διονύσιος: *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα Τόμος Πρώτος Ποιήματα*, επιμέλεια – σημειώσεις: Λ. Πολίτης. Αθήνα: Ίκαρος ⁶1993 (¹1948).
- Σολωμός, Διονύσιος: *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα Τόμος Δεύτερος Πεζά και Ιταλικά*, έκδοση – σημειώσεις: Λ. Πολίτης. Αθήνα: Ίκαρος ⁵1998 (¹1955).
- Soutsos, Panago: *Odes d'un jeun grec suivies de six chants de guerre*. Παρίσι: Emler 1828.
- Σούτσος, Παναγιώτης (1835α): *Δάκρυ φίλου εις τον τάφον Λουίζης Καντακουζηνής. Ελεγείον*. Αθήνα: Βασιλικό Τυπογραφείο 1835.
- Σούτσος, Παναγιώτης (1835β): *Η Κιθάρα ή Συλλογή των νέων λυρικών του ποιήσεων*. Αθήνα: Τυπογραφείο Α. και Ν. Αγγελίδη 1835.
- Συνοδινός, Π. Σ.: *Σκιαί και σπινθήρες. Συλλογή εβδομή Λυρικο-επικών ποιήσεων*. Πάτρα: Τυπογραφείο Π. Χριστοδούλου 1863.
- Β. Μελέτες**
- Abrams, M. H.: *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*, μετάφρ.: Γιάννα Δεληβοριά - Σοφία Χατζηιωαννίδου. Αθήνα: Πατάκης ⁵2009 (¹2005).
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης: *Απολογία της αυτοκτονίας. Ένα αφελές κείμενο του Ανδρέα Κάλβου*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη 2012.
- Γεωργαντά Αθηνά: *Τα θαυμάσια νερά. Ανδρέας Κάλβος. Ο ρομαντισμός, ο βυρωνισμός και ο κόσμος των Καρμπονάρων*. Αθήνα: Ερμής 2011.
- Δάλλας Γιάννης: *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*. Αθήνα: Σοκόλης 1999.
- Δημαράς, Κ. Θ.: *Ελληνικός Ρομαντισμός*. Αθήνα: Ερμής 1985.
- Ιερωνυμάκη, Θάλεια: *Το είδος της ωδής στη νεοελληνική λογοτεχνία (από την αρχή του 19^{ου} αιώνα έως το 1880)*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου–Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών 2005.
- Κασίνης, Κ. Γ.: *Η των προσφυνών λέξεων εφάρμοσις εις τα πράγματα. Η ρητορική των ωδών του Κάλβου. Συμβολή*. Αθήνα: Χατζηνικολής 1995.
- Parisot, Eric: *Graveyard Poetry. Religion, Aesthetics and the Mid-Eighteenth-Century Condition*. Λονδίνο: Ashgate 2013.
- Στεργιόπουλος, Κώστας: *Περιδιαβάζοντας. Από τον Κάλβο στον Παπατσώνη. Τόμος Α΄*. Αθήνα: Κέδρος ³2003 (¹1982).
- Τζιόβας, Δημήτρης: «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις Ωδές του Κάλβου»: *Μετά την αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Γνώση 1987: 151-193.

- Τικτοπούλου, Κατερίνα: *Δύο επιμνημόσυνα σολωμικά ποιήματα Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον–Νεκρική Ωδή II Αναλυτική και χρηστική έκδοση*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης–Τμήμα Φιλολογίας 2003.
- Van Leeuwen, Evert Jan: “Funeral Sermons and Graveyard Poetry: The Ecstasy of Death and bodily Resurrection”. *Journal of Eighteenth Century Studies* 32/3 (2009): 353-372.
- Van Tieghem, Paul: *Le Prérromantisme. Études d’histoire littéraire européenne*. Volume 2. Παρίσι: Librairie Félix Alcan 1930.